

**USMON AZIM DRAMATURGIYASIDA DRAMATIK JANRLAR RANG-
BARANGLIGI**

DOI: 10.5281/zenodo.11148149

Islomov Jurabek Soxibnazarovich

SamDU tayanch doktoranti.

islomovj31@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Usmon Azim asarlari misolida hozirgi zamon adabiyotida dramatik janrlarning xilma-xilligi xususida soʻz yuritilgan. Chunonchi, ijodkorning ushbu turga mansub boʻlgan tragediya, drama, dramatik doston, komediya, ertak-drama kabi bir qancha janrlarga oid asarlar yaratganligi hamda ayrim hollarda mazkur janrlarning nazariyalariga anʼanaviy, baʼzan esa novatorona yondashganligi tahlillar asosida koʻrsatib berildi.

Kalit soʻzlar: dramatik janr, kinodoston, radiopyesa, fojia, dramatik qissa, nasriy dramatik doston, ssenariy, spetsifik xususiyat.

Аннотация. В данной статье на примере творчества Усмана Азима говорится о разнообразии драматических жанров в современной литературе. Например, на основе анализа было показано, что создатель создавал произведения, относящиеся к нескольким жанрам, таким как трагедия, драма, драматический эпос, комедия, сказка-драма, принадлежащие к этому типу, а в ряде случаев приближался к теориям этих жанров традиционным, а иногда и новаторским способом.

Ключевые слова: драматический жанр, киноэпопея, радиоспектакль, трагедия, драматическая новелла, прозаическая драматическая эпопея, сценарий, специфика.

Abstract. This article talks about the variety of dramatic genres in contemporary literature using Usman Azim's works as an example. For example, it was shown on the basis of the analysis that the creator created works related to several genres such as tragedy, drama, dramatic epic, comedy, fairy-tale-drama belonging to this type, and in

some cases he approached the theories of these genres in a traditional and sometimes innovative way. .

Key words: dramatic genre, film epic, radio play, tragedy, dramatic short story, prose dramatic epic, screenplay, specific feature.

Badiiy ijod inson ruhiyati, uning qalb kechinmalari bilan bog‘liq anchayin anglash murakkab bo‘lgan jarayondir, u haqda adabiyotshunoslikda turli- tuman fikrlar bildirib kelinadi. Masalan, “ko‘ngil mulki” deya ta’riflanuvchi she’riyatning aksariyat hollarda shoirning o‘zi uchun ijod etilishi aytilsa, epik asarlarning esa ba’zida yuqori intellektga va adabiy didga ega bo‘lgan xos kitobxonlarga mo‘ljallanib yozilishi borasida ham adabiyotshunoslikda ayrim qarashlar mavjud. O‘zbek adabiyotida dastlab xalqni ma’rifatga chorlash, ularda milliy uyg‘onish tuyg‘ularini paydo qilish maqsadida yuzaga kelgan dramaturgiya xususida so‘z yuritganda esa bu turga mansub bo‘lgan asarlarning, eng avvalo, xalq ehtiyoji uchun yaratilishi, shuningdek, ularda aytiladigan “gap”, ko‘tarildigan masalalar ham ommaning fikr doirasiga mos bo‘lishi ta’kidlanadi. Shuning uchun ham uslub va til hamda badiiylik jihatdan epik va lirik asarlarga nisbatan soddaroq ko‘ringan dramatik asarlarning vujudga kelishi ijodkordan birmuncha mashaqqat talab etadi. Bunday asarlar ba’zida ijodkor ilhomi, g‘oyaviy maqsadi natijasi o‘laroq yaratilsa, ayrim hollarda ijtimoiy-siyosiy hayotda yuz berayotgan voqeliklar sabab xalq ommasiga didaktik uqtiruv zarurati tufayli buyurtma tarzida yuzaga keladi. Ayniqsa, teatrlar bilan adabiy emakdoshlik asosida ijod etgan dramaturglar ijod jarayoni uchun yuqorida qayd etilgan ikkinchi holat ko‘proq xos bo‘lgan deb aytish mumkin. Mavzuga ijodi tadqiqot obyekti etib olingan ijodkorimiz Usmon Azimning uch adabiy tur janrlarida ham ko‘plab asarlar yaratganini bilamiz. Chunonchi, uning ijodida dramatik asarlar ham anchagina salmoqli o‘rin tutishini ta’kidlab o‘tmog‘imiz joiz. Bunga shoirning bir qancha muddat O‘zbekiston Milliy teatrida adabiy emikdosh bo‘lib faoliyat yuritganligi ham sabab bo‘lgan deb aytish ham mumkin[1]. Har qanday dramaturg ijodida o‘z ijodiy niyati hosilasi sifatida, shuningdek, tarixiy-ijtimoiy hayot ehtiyojiga ko‘ra yaratilgan dramalar uchraydi. Masalan, Usmon Azimning “Alpomishning qaytishi” dramasi 1998-yilda yaratilgan

bo‘lib, 1999-yilda “Alpomish” dostonining 1000 yilligi respublika miqyosida nishonlanishi kutilayotgani sabab yozilganligi, shuningdek, ijodkorning diniy aqidaparstlik va terrorizmning mudhish oqibatlari jamiyat uchun jiddiy xavf tug‘dirishini namoyish etuvchi “Qurshov” (2010) dramalari fikrimizga dalil bo‘la oladi. Epik va lirik turga kiruvchi asarlar buyurtma asosida yozilishi bir qadar salbiy munosabatga loyiq bo‘lgani holda dramatik asarlarning shu tarzda dunyoga kelishi mutlaqo ijobiy holat bo‘lib, hatto jamiyatning ruhiy ehtiyojini qondirish, ularning “ko‘zini ochish”ga qaratilgan pyesalarning tezkor ravishda, xalq e‘tiborini tortar darajada yaratib bera olish dramaturgning fazilatidan biri hisoblanib kelingan. Dramatik asarlar yaratilishidagi bu kabi vaziyatlar haqida Usmon Azimning “So‘ngso‘zlar” asarida ham ijobiy munosabat bildiriladi.

Usmon Azimning dramatik asarlari xususida so‘z yuritar ekanmiz, uning 90-yillardan keyingi ijodida ushbu turdagi asarlarning yetakchi mavqega ega bo‘lganligini, dramatik turga mansub xilma-xil janrlarda qalam tebratganligini kuzatishimiz mumkin. Uning “Bir qadam yo‘l“, „Kunduzsiz kechalar“, „Bozor“ (1997), „Alpomishning qaytishi“ (1998), „Jazava“ (2000), „Baxt qushi“ (2002), „O‘tgan zamon hangomalari“ (2003), kabi pyesalar, „Baxtli bo‘laylik“, „Hujjatli film uchun sujet“, „Bahodir va Malika“ singari radiopyesalar yozganligi, „Alisher Navoiy“ kinoqissasi (1990), „Alpomish“ kinodostoni (1997), „Sevgi“ (1998, shu nomli hikoya asosida) va 2 seriyali „Alpomish“ (2000) filmlarining ssenariysiga mualliflik qilganligi ma‘lum[2]. Shuningdek, uning “Tong otgan taraflarda” (2013) [3], barcha janriy xususiyatlariga ko‘ra fojia janriga to‘g‘ri keluvchi “Xalil Sulton” kabi asarlarini sanab o‘tish mumkin.

Ta’kidlash lozimki, Usmon Azim dramaturgiya sohasida ijod etar ekan, janriy izlanishlar, novatorliklar qilishga intildi, Shuning uchun ham, uning dramatik asarlari sirasida o‘zida to‘la ushbu turdagi janrlar qoidalarini mujassam etgan asarlar, shuningdek, ma‘lum dramatik janr unsurlariga ega bo‘lgani holda lirik, epik janr xususiyatlarini mujassam etgan asarlar ham uchraydi. Muallif bahosiga ko‘ra uch dramatik ballada va muallif monologidan iborat doston deb nomlangan “Toshpari”[4],

shuningdek, “Tohir va Zuhra” dostonini shunday asarlar qatorida sanab o‘tish mumkin. Aslida, hech qanday adabiy tur janrining sof bo‘lmasligi, uch adabiy tur unsurlarining bir-biriga har doim ma’lum darajada omuxtalaniib kelishi adabiyotshunoslikda ta’kidlab kelinadi. Bunday xususiyat ayniqsa dramatik asarlarda namoyon bo‘lishi xususda nazariy xulosalar qayd etib kelinadi. Masalan, ushbu turning spetsifik xususiyatlari to‘g‘risida kengroq fikr yuritilgan adabiyot nazariyasiga oid manbadagi ushbu qaydlari diqqatni tortadi: “Shunday qilib, dramaning bosh spetsifik alomati kollektiv sezimga mo‘ljallanganlikdir. Dramatik asarning ijroga (sahnaga qo‘yishga yoki ekranlashtirishga) mo‘ljallab yozilganligi aslida dramaning ana shu bosh alomatining talabi va oqibatidir.

Dramaning bosh alomatidan tashqari ikki muhim spetsifik xususiyati ham bor. Bu xususiyatlarning biri-dramaning sintetik jins ekani, ya’ni adabiyotning boshqa jins alomatlarini o‘ziga singdirib olishidir. Dramaning bosh spetsifik alomatini to‘ldiruvchi ikkinchi juda muhim xususiyat shuki, u (drama) boshqa jinlardan olgan alomatlarni yangilaydi, ularning badiiy quvvatini bir necha bor oshiradi; shu sababli boshqa adabiy jinlardan “qarzga olingan” alomatlar dramada boshqa, baland, prinsipial yangi sifatda maydonga chiqadilar. Shu ma’noda ham drama oddiy adabiyot emas”. [5, 291-bet]

Ko‘rinadiki, dramatik turga mansub asarlarda sintetiklik eng muhim o‘ziga xos xususiyatlardan biri hisoblanadi. Bu esa dastlab uch asosiy janr - tragediya, komediya, dramaga ega bo‘lgan turning janriy xillanishida ham ko‘rinadi. Jumladan, Usmon Azim ijodida yuqorida nomi keltirilgan uch dramatik ballada va muallif monologidan iborat doston (“Tosh pari”), tarixiy-dramatik qissa (“Xalil Sulton”) [4, 135-311-betlar], dramatik doston (“Baxt qushi”) [3, 212-267-betlar], kabi asarlar fikrimizga dalil bo‘la oladi. Umuman olganda, keyingi yillarda o‘zbek adabiyotida dramatik asar xususiyatlariga ko‘ra bunday janriy nomlanish boshqa dramaturglar ijodida ham kuzatiladigan holatlardandir.

Usmon Azim ijodida muallif tanloviga ko‘ra tarixiy dramatik qissa deb berilgan “Xalil Sulton” alohida ahamiyatga molik asardir. Temuriy hukmdorlardan bo‘lgan Xalil Sulton cho‘ri qiz Shodimulkka ko‘ngil qo‘yib, qarshiliklarga qaramasdan, hatto

bobosi Amir Temurning qahrilanishini bila turib unga uylanishi haqidagi voqea ko‘p jodkorlarning e‘tiborini tortib keladi. Tarixda oshiq hukmdorlar va ularning ma‘shuqalarining o‘z o‘limi bilan vafodorligini isbot etgan muhabbat qissalari har doim mahzun va jozibador bo‘lib, ijodkorlar e‘tiborini tortib kelgan. Masalan, badiiy adabiyotga dastlab Firdavsiy “Shohnoma”si orqali kirib kelgan Xusrav va Shirin, Bahrom va Dilorom (Firdavsiyda Ozoda) sujetlarini eslaylik. Xalil Sulton va Shodimulk muhabbati haqidagi tavsilotlar esa nisbatan yaqin o‘tmishga borib taqalishi, afsona va rivoyatga do‘nib ulgurmaganligi ular haqidagi ayrim tarixiy-badiiy asarlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Jumladan, 70-yillar avlodiga mansub shoirlardan Xurshid Davron tarixchi Davlatshoh Samarqandiyning ma‘lumotlariga asoslangan holda tarixiy esselarida ham bu mavzuga to‘xtalib o‘tadi. Usmon Azim dramatik qissasida ijobiy obraz sifatida talqin etilgan Shodimulkka esseda quyidagicha ta‘rif beriladi: “Xalil Sultondek Amirzodaning cho‘ri qizga uylanishi Amir Temurning qahrini keltiradi. U shahzodani tutib qamab qo‘yishlarini buyuradi. Ammo bobosi amridan voqif bo‘lgan Xalil Sulton Saroymulxonimga odam yubordi va o‘zini bobosi qahridan qutqarib qolishga o‘tinadi. Saroymulxonim qulay payt topib, erining ko‘ngliga qo‘l soladi hamda Shohmalik va Shayx Nuriddin yordamida erka shahzodani jazodan qutqarib qoladi. Biroq Amir Temur Xalil Sultonni taxt vorisi qilish rejasidan voz kechadi.

Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro” asarida “xushsurat, yaxshi xulqli, karamli, xushta‘b edi”, - deb ta‘riflangan Xalil Sulton Samarqand taxtiga o‘tirgach, saltanatning boshqaruv iplarini qo‘lida mahkam tutolmadi, ketma-ket xatolarga yo‘l qo‘ydi. Hatto o‘ylamay-netmay, ma‘shuqasi Shodimulkning so‘ziga kirib bobosining katta xotinlari–murabbiysi bo‘lmish Saroymulxonim bilan Tuman og‘ani majburan erga berib yubordi”[6, 163-bet]. Saroy hayoti, toj-u taxt, hokimiyatga intilishning shafqatsiz qonuniyatlari natijasida yuzaga kelgan ushbu voqelik ko‘ngil mayllarini ko‘pgina dunyoviy manfaatlardan ustun qo‘ya olgan Xalil Sulton va Shodimulkni ham xato va gunohlardan forig‘ bo‘lmagan real insonlar sifatidagi tasviri, aslida. Ammo tarixga bag‘ishlangan badiiy asarlarda ijodkor g‘oyaviy niyatiga ko‘ra

tarixiy shaxslarning badiiy obrazi yaratilar ekan, ular hayotidagi voqeliklar ham ma'lum darajada asar umumruhiyatiga moslashtirilgan holda o'zgacha talqinda berilishi mumkinligi adabiyotshunoslikdan bizga ma'lum. Xalil Sulton va Shodimulk haqida esseda berilgan yuqoridagi ma'lumot Usmon Azimni ham e'tiborsiz qoldirmadi. "Xalil Sulton" dramatik qissasida ushbu dialog orqali go'yo bunga munosabat bildirib ketilgan:

Arg'unshoh: Go'yo malikamni buyuk momongiz Saroymulkxonimning halokatinda qo'li bor ermush...

Xalil Sulton: Qaydin topibdi, Bu maraz ig'voni? [4, 242-bet]

Demak, Xalil Sulton va Shodimulk hayotiga oid ushbu lavha Usmon Azim talqinida ham rad etilmaydi, lekin asarda ijobiy obraz tasviriga putur yetkazmaslik uchun yuqoridagicha, ya'ni Shodimulkka qilingan bo'hton deya aytib ketiladi. Asarni tahlil etar ekanmiz, uning ijodkorini maftun etgan jihat shoirtabiat temuriy shahzodaning cho'ri qiz Shodimulkka bo'lgan samimiy muhabbati hamda ularning fojeiy taqdiri bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Asar o'zbek adabiyotida yaratilgan tarixiy mavzudagi fojialar bilan, masalan, Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek", "Jaloliddin Manguberdi" fojialari bilan qiyosan o'rganilganda uning ham tarixiy fojia ekanligiga shubha qolmaydi: a) asarga tarixiy shaxslarning hayotidagi eng tig'iz, dramatik lahzalarning asos etib olinganligi; b) asar qahramonlari bilan jamiyatning hokimiyatparast qatlami orasidagi yaqinlik dushmanlikka aylana borishi jarayoni orqali yuzaga kelgan konflikt; c) bosh qahramonlarning tobora yordam kuchlarisiz qolib pirovard yakkalanishi hamda umidsizlik va chorasizlikning fojiali o'lim bilan nihoyalaniishi. Shu bilan birga, mazkur asarning ham o'zbek tiliga tarjima qilingan hamda yozilgan ko'plab tragediyalar kabi oq she'r shaklida ekanligi ham asarning o'zbek adabiyotidagi ko'pgina tragediyalarga o'xshash xususiyatlaridir. Asarning obrazlar ham tarixiy fojialarga monanddir. Masalan, Hind uchun jangga sipohiy bo'lib ketib qaytmagan yakka-yu yolg'iz farzandi ko'yida telba bo'lib qolgan ayol obrazi mavjud bo'lib, unda feodal tuzum davrida oddiy xalq boshiga tushgan baxtsiz

qismlarning ko‘rsatilish “yuki” ortilgan. Qayd etilganlarning barchasi mazkur asarning dramatik qissa emas, balki tarixiy fojia ekanligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. <https://akademiklar.uz/usmon-azim>
2. <https://akademiklar.uz/usmon-azim>
3. Усмон Азим. Танланган асарлар. Назм, наср, драматургия. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. –Тошкент. – 2021, Б.630.
4. Усмон Азим. Уйғониш азоби: Шеърлар ва тарихий драматик қисса. – Т.; Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 В.119
5. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. II tom (dabiy-tarixiy jaryon). Toshkent. “Fan” nashriyoti. 1979. В. 291
6. Хуршид Даврон. Самарқанд хаёли. Тошкент. “Камалак” нашриёти. – В.163.